

TÕRJEVORMELID KUI KÕNEKÄÄNULIIK

Asta Õim

TEESID: Eesti tõrjevormeleid ei ole seni põhjalikumalt kirjeldatud. Tõrjevormelid eristuvad teistest kõnekäänuliikidest selge dialoogilise struktuuri poolest. Seetõttu on neil mõningaid ühisjooni mõistatustega, eriti keerdküsimuste, lühendmõistatuste ja liitsõnamängudega. Tõrjevormelite üsna suur hulk ning konkreetse repliigi variantide ja redaktsioonide rohkus eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis viitab nende populaarsusele. Tõrjevormelite ülesanne ei ole niivõrd kõne reetooriline ilmestamine, kuivõrd pragmaatiline – oma suhtumise väljendamine kommunikatsioonis. Artiklis on vaatluse all tõrjevormelite olemus, nende pragmaatiline ja vormiline struktuur, lähemalt kirjeldatakse tõrjerepliikide tekkemehhanisme.

MÄRKSONAD: fraseologism, kõnekäänd, kujundi tekkemehhanism, semantika

1. MIDA KUJUTAVAD ENDAST TÕRJEVORMELID

Ütluskõnekäändude seas on üsna selgepiiriline rühm pikemaid, sageli kahest või enamast lausest koosnevaid ütlusi, mille kohta kasutatakse eesti keeles termineid pareerivad repliigid, *reparteed*, tõrjevormelid, tõrjuvad vastused või jutujätkud (vt Laugaste 1975; Krikmann 1997; Baran 1997). Näiteks:

Tere! – Mis su tere maksab?

Jõudu! – Kes teeb, see jõuab.

Tõrjevormelid on rajatud kahe isiku vastastikusele kommunikatsioonile, kus väitele järgneb vastuväide ja sellises tekstis tekib nende vahele eelneva-järgneva suhe: ilma eelnevata ei ole järgnevat. Eel-

neva-järgneva suhe võib keeleliselt olla vormistatud kas kahekõne-
na, nt küsimuse-vastuse vormis (*Mis kell on? – Ratastega masin,
pole laste mänguasi*) või repliigina suhtluspartneri poolt eelnevalt
rõhutatud teemale, temaatilisele aktandile. Näiteks kui üks kom-
munikatsioonis osaleja rõhutab millegi olulisust sõnaga *peaasi*, siis
teine võib sellele reageerida repliigiga *peaasi on müts*. Mõistagi võib
selline situatsioonikirjeldus vormistuda ka dialoogina, kuid sel ju-
hul on temaatilise kirjelduse asemel konkreetsem sõnastus: *See on
peaasi! – Peaasi on müts*. Kuigi tõrjerepliik ja suhtlus on tihedalt
seotud, pole partnerid sellises suhtlussituatsioonis võrdsetel posit-
sioonidel – vastaja on küsija suhtes eelisolukorras.

Oluline on märkida, et eelneva-järgneva suhtes on kujundlikku-
se seisukohast kandev roll järgneval, eelnev sageli üksnes inspiree-
rib järgnevat, on sellele tõukejõuks. Seega on tõrjevormel diskur-
sus, mis sisaldab lausungi(te)ga täidetud kohustuslikku väitevälja
ja kohustuslikku vastusevälja. Tõrjevormelikujuline dialoog erineb
nn tavakeele dialoogist selle poolest, et dialoogi vastuspool põhineb
esmajoones suhtlemisreeglite ehk maksiimide rikkumisel. Tõrjevormel-
elite loomise mehhanism on üsna sarnane keerdküsimuste mood-
ustamise omale. Mõlemas rikutakse tavaliselt kvaliteedimaksiimi
(anda tõest infot), kvantiteedimaksiimi (anda infot parasjagu
nii palju kui vaja), relevantusmaksiimi (anda ainult olulist infot)
ja meetodimaksiimi (anda infot parimal võimalikul viisil) (vt selle
kohta nt Grice 1991; Krikmann 1997). Näiteks vastuses küsimuse-
le *Kuhu sa lähed? – Sibula soo peale kurke korjama* on rikutud kõi-
ki nimetatud suhtlemisreegleid: info ei ole tõene (puudub reaalne
objekt – Sibula sood pole olemas), info on mitmel viisil üle paisuta-
tud (ebareaalses asukohas toimub ebareaalne tegevus – kurkide
korjamine, kuigi kurgid ei saa soo peal kasvada), kavalalt sõnasta-
tud vastusega põigeldakse õigest vastusest kõrvale. On tavaline, et
maksiimid põimuvad ja sulavad üksteisesse ning on üpris raske
öelda, millise maksiimi rikkumisega parasjagu on tegemist. Erine-
valt kõnekäändude tuumosasasse kuuluvatest väljenditest, mis kuju-
tavad endast lause predikatiivkomponenti ja mille funktsioon on
eeskätt üksikjuhu kujundlik iseloomustus (vt Krikmann 1997: 52),
kujutavad tõrjevormelid endast traditsioonilist dialoogilist mängu,
mis ei sisalda mingi olendi, asja, tegevuse, nähtuse (lühi)kirjeldust,

vaid mille esmane ülesanne on kuulaja teadmiste kujundamine, kõneleja suhtumise väljendamine öeldavas, s.o modaalne tähendus. Tõrjevormelite vastuspool on sisuliselt eitavalt markeeritud: dialoogi väitepooles öeldu lükatakse vastusega ümber, see seatakse kahtluse alla, seda tõrjutakse, sellest hiilitakse kõrvale vms. Eitav suhtumine on tõrjerepliikide puhul ainuvõimalik, sest jaatuse kui asjade loomuliku seisukorral jääks dialoogiline mäng ära.

Tõrjevormelite tekkemehhanismis kerkib esile enim lingvistiline aspekt (nt tuumsõna leksikaalsed suhted), sest nad on enamasti süntaktiliselt terviklikud laused ja troobi seisukohalt on põhiallikas sageli keeles kinnistunud. Tõrjevormeleid saab liigitada erinevatelt alustelt. Diferentsiaaltunnused avalduvad nii funktsionaalsel kui ka teksti tasandil. Tekstilised tunnused on sisulised ja vormilised, oluline on teksti poeetiline ja loogiline struktuur.

Et materjal on õige mitmetahuline, on selle tõlgendamine kohati paratamatult üsna meelevaldne.

Käesoleva artikli tõrjevormelid pärinevad eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist (Justkui 1998–2005). Esitan illustreerivaid näiteid harjumuspärasest rohkem seetõttu, et tõrjevormelite loetelud on publitseerimata.

2. TÕRJEVORMELITE PRAGMAATILISEST STRUKTUURIST

Tõrjevormeli esmane ülesanne ei ole tähistamine, vaid – nagu lausele omane – teatamine, s.o kuulaja teadmiste kujundamine uue info lisamise, olemasoleva muutmise vm teel, seega tema pragmaatiline funktsioon. Tõrjevormeli dialoogipooled seotakse teineteisega ühtse teema kaudu kas otseselt või esimese kõneakti temaatilise aktandi põhjal. Dialoogi teises kõneaktis reeglina mõtestatakse teema mingil viisil ümber, rikkudes konversatsioonimaksiime.

2.1. Tõrjevormelid, mille väide, kõneakti esimene samm, on nominatiivse funktsiooniga, teine samm, vastuväide, aga selle tõrje ehk rünne, sisuliselt väite kummutamine või eitamine, harvem õigustamine.

Tere! – Mis see sinu tere maksab? ~ Mis su tere ka üldse maksab, oleks rubla andnud, teine asi. ~ Kedä tuu tere elätäs! ~ Mis tere, viska parem rubla. ~ Pane tere tasku. ~ Tere, kui tahad!

Süda on täis! – Kalla vajaka.

Kihvt! – Kihvt on rotimürk.

Eks! – Eks on pulli nimi.

Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.

Hea! – Oleks ta hea olnud, kass oleks ära söönud.

Siga! – Siga on ausa mehe leivakõrvane.

Häbi! – Häbiga saab läbi, aga kui tuleb surmatõbi...

See pole sinu asi! – Sinu asi on see, mis minu asjale järele jookseb.

Selle rühmaga haakuvad otsapidi ka sellised tõrjed, mille vastusega pööratakse ütleja sõnad tema enda kahjuks.

Loll! ~ Hull! ~ Siga! – Lolli käest ~ Hullu käest ~ Sea käest kuulen, et ma loll ~ hull, ~ siga olen.

Siga! – Kust sina, siga, tead, et mina siga olen.

Sa oled paks. – Sinu suust ja jumala käest olen saand.

Ma mõtlen... – Kalkun ka mõtles.

Proovi! – Mustlane proovis ka, sai seitse aastat.

Eitusvormilise väitega tõrjevormelite vastus on sageli absurdile rajatud õpetus, kuidas ütleja peaks toimima või võiks toimida.

Ei taha! – Taha ikka, ega ta tahmane ole.

Ei näe! – Kui ei näe, võta silm näppu.

Ei viitsi! – Kui ei viitsi, viska viisud maha.

Ei julge! – Kui ei julge, võta julk pihku.

Sageli ei olegi vastus sisuliselt absurdne, soovimatus tõeselt vastata vormistatakse osava tingimuse või võimalusena ja oodatav info jääb saamata.

Mis sa vahid? – Mis silme ees näha.

Mis sa tahad? – Seda, mis annad.

Tead? – Ei tea, enne kui räägid.

Näita! – Näitamine maksab raha.

Mis sul viga? – Viga ei ole, viga võib tulla.

Ma su tapan. – Kui tapad, siis ka matad.

2.2. Tõrjed, mille puhul ei ole tegemist niivõrd dialoogi, kuivõrd esimese kõneakti teema osatamisega.

Kõige suurema rühma moodustavad siin *oleks*-repliigid, ka sinatamise, teietamise ja agatamise puhul vastatakse mitmeti.

Oleks on paha poiss.

Oleks mul küüned, roniks puu otsa.

Oleks tädil rattad, oleks omnibuss.

Oleks tädil till, oleks onu.

Oleks olema ja põleks põlema.

Oleks ja põleks põle vennad.

Oleks ja pidi on vennad.

Oleks läks Orjaku otsast merre.

Oleks on Oluva hobuse saba all.

Oleks uppus ää Jamburi jõkke.

Sina sõitis Siberi sea seljas, aga teie tuli troskaga tagasi (kui vestluspartnerile ei meeldi sinatamine).

Teie teivas, meie roigas – kui saame aega, siis teeme aeda (kui vestluspartnerile ei meeldi teietamine).

Aga, aga, saba taga.

Aga oli Emmu sohu ära uppunu (kes jutus palju aga-sõna kasutab).

*Peaasi on müts (kui jutus kasutatakse sageli sõna *peaasi*).*

Piiga on mustlase siga (kui keegi nimetab tüdrukut piigaks).

*Mida sa lambale panid, kui sa tallele panid (kui keegi kasutab keelendit *tallele panema*).*

2.3. Tõrjed, mille väide, esimene kõneakt, sisaldab rünnet, teine kõneakt aga väljendab nõustumist või mittenõustumist ründega, olles samas omakorda vasturündeks. Näiteks teretamata jätmise korral on rünne sõnastatud üsnagi robustselt. Väite ja vastuväite

teema ei ole seejuures vastandatud nagu tavaliselt, vaid vastuväites seda hoopiski rõhutatakse või võimendatakse.

Kas kellakaela siga vastu tuli? – Tuli küll, andsin topi heinugi ette, aga ise otsi üles!

Kas kellaga siga ~ emist ~ kultu nägid? – Miks ei näind, sinu eidega ~ emaga jäi tülitsema!

Kas kelläge emist olet nännu? – Näie küll seast siga, ku sina minevaasta jaanipäe surnuaian jää pääl liugu laskmen!

Kas olõt kellägä immist nännü? – Näi külh, mullõ tull vasta, vei su imä nahka vaestemaja saina pääle.

Kui sellises situatsioonis vastusega rahule ei jääda, korratakse rünnakut:

Kas kellakaula orika nägid ka? – Ei näind! – Sa ikke räägid, aga miks sa siis teretada ei muista.

Kui tõrjevormeli esimene kõneakt sisaldab rünnet, käibib see sage- li ka omaette väljendina, kommenteerimaks vastavat situatsiooni. Näiteks teretamata jätmise puhul küsitakse või konstateeritakse:

Kas tere jäi takka tulema või unustasid koju?

Kas kellaga siga nägid?

Mis sul hambih om?

Kas Oti oinast või Läti lammast nägid?

Kas sul on soe vesi haige hamba peal?

Must siga läheb müüda, ei oska rõhkidagi.

Must siga läks mööda ja krapp kaelas.

2.4. Tõrjed, mille väitesse on kodeeritud altvedamise tagamõttega käsk või palve, mida vastaja ei pruugi taibata ja osutub, vastates sellele tõemeeli, järgmises kõneaktis petetuks.

Siia kuuluvad improvisatoorsed *üt*le-algulised tõrjed.

Ütle lammas. – Lammas. – Sul on pikk purihammas.

Ütle hõövel. – Hõövel. – Su isa on röövel.

Ütle katus. – Katus. – Sul on homme matus.

Ütle keda. – Keda. – Võta kelk ja veda.

Sellised tõrjevormelid sarnanevad olemuselt keerdküsimustega.

3. TÕRJEVORMELITE VORMISTRUKTUURIST

Nagu eespool osutatud, on tõrjevormelitel selged vormilised tunnused. Suurem jagu neist on kas otseselt või kaudselt dialoogilise struktuuriga. Kahekõne võidakse vormistada omakorda mitmeti. Väitest lähtuvalt on kõige tüüpilisem struktuur kas küsimus-vastus või käsk/palve/keeld-vastus.

3.1. Küsituumalised tõrjevormelid: küsimus-vastus.

Küsituumaga märgitakse ära küsimuse mõjuala – lünk situatsioonis, mille sisukat täitmist vastajalt eeldatakse (EKG 1993: 168). Vastuses seevastu ei asendata küsituumaga sisuka moodustajaga, mis oma üldkategoriaalse tähenduse, semantilise ja süntaktilise funktsiooni ning morfoloogilise vormi poolest mahuks küsituumaga etteantud raamidesse, vaid rikutakse tahtlikult neid reegleid.

Kui vastuses ongi küsituum asendatud täistähendusliku moodustajaga, ei kattu see reeglina küsimustuumaga üldkategoriaalse tähendusega. Enamasti on tõrjevastus elliptiline, küsituumaga-välist osa harilikult ei korrata. Suhtluse seisukohalt on küsija eesmärk mingi objektiivse info saamine, vastaja eesmärgiks on vastusest kõrvalepõikamine, küsija alttõmbamine, lollitamine, segadusse ajamine, küsija näägutamine vmt.

Enim kasutatavad küsisõnad on *mis*, *mida*, *miks*, *kus* (*kuhu*, *kust*), *millal*, mille tähendusavarust sageli kitsendatakse küsifraaside abil:

Mis? – *Kassi ~ musta mära tiss.*

Mis uudist? – *Juudi pruudist. ~ Siga tuli kuudist.*

Mis teed? – *Küsijale persepulka.*

Mis asi see on? – *Asi on püksis.*

Mis töid? – *Sitapotiga võid.*

Mis kell on? – *Sama palju, kui eile samal ajal.*

Mida? – *Seda. ~ Tatirida.*

Miks? – *Sest koera nimi on Riks. ~ Viks.*

Kus *sa oled?* – *Oma naha sees ~ Metsas, kännu otsas.*

Kuhu lähed? – *Lolliks. ~ Mehele.*

Kust said? – Varga käest küsi, kust sai, ausa inimese käest küsi, kust ostsid.

Millal? – *Kui siga läks üle silla.*

Kuidas käsi käib? – *Ühest käisest sisse, teisest välja.*

Kas olen ees? – *Ei ole, mul on kõht ees.*

Kas kõht täis? – Küsija jagu vaja.

3.2. Kasklauselised tõrjevormelid. Kaskklause ülesanne on väljendada käsku, palvet, üleskutset või nõuet. Käsutähenduses sisaldub taotlus, et käsu adressaat teeks sündmuse teoks (EKG 1993: 174). Tõrjevormelites seevastu käsu saaja pareerib, tõrjub selle teostamist. Käsu pareerimise tingimuseks on käsu imperatiivne vorm ja tegevussubjektiks tahtlikult toimiv inimene.

Palun! – Palutakse kirikus.

Anna! – Anna jäi Tartus trammi alla.

Ole ikka ristiinimene! – See on ristiinimene, kes teistele ristiks on.

Ära tee! – Härra tee läks mõisa poole.

Ära õienda! – Õiendatakse poti peal.

3.3. Hüüdlauseelised tõrjevormelid. Hüüdlause näitab, et lausega tähistatud sündmus on kõneleja seisukohalt tavanormi suhtes ootamatu või üllatav. Hüüd annab sündmusele üksnes emotiivse hinnangu (EKG 1993: 179). Hüüdlausest esinevad tõrjevormelites enamasti fraaslaused, mis ei sisalda tuuma nimisõna fraasi kujul. Hüüdfraasidest on sagedasimad:

Ai! – Ai on esimene armastus.

Noh! – Noh on norimisesõna.

Ah! – Ahv on puu otsas.

Soo! – Soo on tüma maa.

Säh! – Öeldakse koerale.

4. TÕRJEVORMELITE LOOMISVÕTTEID

Üldreegel on, et tõrjevormelite vastusrepliigid ei rajane kuigivõrd kujundlikule sõnakasutusele. Vastuse efekt, s.o küsija ummikusse ajamine saavutatakse põhiliselt lingvistiliste võtetega – seda eeskätt dialoogi esimese ja teise kõneakti sisuliste tuumade semantilisest kokkusobimatuses. Tähtsusetult ootamatu või üksnes häälikulisel sarnasusel põhinev sõnakasutus tekitab mulje, et asju ei nimetata nende õigete nimedega. Oluline on, et esimeses kõneaktis, st väites leidub mingi predikaati (omadust, tegevust vm) märkiv sõna, mis assotsieerub mingite tunnuste poolest teises kõneaktis kasutatud sõnaga. Reeglina on vastus vormistatud nii, et tekib absurdne, vastandlik, hüperboolne sisu.

Kuhu ta jäi? – Sõi seepi, läks lõhki ja nüüd vahutab nurga taga.

4.1. Riim kui tõrjevastuse alus. Riimi abil seotakse kõneaktide sõnad, millel ei ole mingisugust mõistelist seost, ühine on üksnes sõnade kõlaline sarnasus. Mida sisuliselt kokkusobimatamad on riimuvad sõnad, seda tugevam on dialoogi kõneaktide vastandus, mis omakorda tekitab kujundliku pildi. Et riimimisel, kus segunevad sõnade sarnane häälikuline kuju ja erinev tähendus, puuduvad reeglid, loob see soodsa pinnase improvisatsioonidele. Ilmselt seetõttu ongi riimuvaid tõrjevormeleid eesti kõnekäändude ja fraseoloogismide andmebaasis üsna palju. Üleskirjutuste hulk vormeli kohta on aga sageli väike otsustamaks, kui kinnistunud see on.

Mis sul asja? – Arule asja, karule kosja.

Mis viga? – Viis siga.

Kole. – Küll on tore.

Ei mitte! – Mitu titte.

Kesse oli? – Vana koli.

Aitäh! – Sant säh.

Vot pett! – Laku vett.

Mine ära! – Ise oled mära.

Must! – Must löö vastu ust.

Mis? – Kassi tiss.

Kuda? – Võta suuga muda.

Kas said aru? – Ei saand aru, sest väljas möllas maru.

4.2. Sõnadevahelistele leksikaalsete suhetele rajatud vastusrepliigid. Kõige sagedamini rakendatakse homonüümiat, antonüümiat ja polüseemi. Dialoogi esimese kõneakti tuumsõna tähendust kasutatakse vastuses ootamatust vaatenurgast ja sellega saavutatakse tõrjeefekt. Tähenduste ebakõla seab küsija absurdsesse, koomilisse jm olukorda ning vastus toimib kujundlikult. Ühesõnaga, selliste tõrjerepliikide loomise võte seisneb sõnaga tähistatud referentide äravahetamises.

4.2.1. Homonüümial põhinevad repliigid. Homonüümia, eriti aga vormihomonüümia, on tõrjevastuste üks sagedasemaid loomisvõtteid:

Soo! – Soo on tüma maa.

Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.

Pane tähele! – Kus sa tähele paned, kui kuu vaatab pealt (väljendverb *tähele panema* – nimisõna *täht* alaleütlevas käändes).

Häid pühi! – Pühi ise (mitmuse osastav nimisõnast *pühad* – verb *pühkima* käskivas kõneviisis).

Ma taha süvvä. – Ku süvvä sa sattõ? (*süvvä* murdeline tegusõna *da*-infinitiivis 'süüa' – omadussõna 'sügavale').

Mõnikord homonüümiale rajatud vastuses vastavat tuumsõna enam ei korratagi:

Tule mu kõrva! – Ma ei mahu (*kõrva* murdeline määrsõna 'kõrvale' – nimisõna *kõrv* sisseütlevas käändes).

No kuule! – Mine ise (tegasõna *kuulma* – nimisõna *kuu*).

Kust juua saab? – Saab küll, võta ja lase (proadverb *kust* – nimisõna *kusi*).

Tõrjevormelite suuline kasutus on soodus pinnas kvaasihomonüümide tekitamiseks, saavutamaks soovitud kommunikatiivset efekti. Küsimuses või väites sisalduv tavatähendusega sõna asendatakse vastuses häälduslikult ja/või kirja­pildilt enam-vähem sarnase

sõnaga, millel on hoopis teine tähendus. Näiteks kui üks suhtluspartner kasutab oma jutus sõna *mu* 'minu', mis teist suhtluspoolt millegipärast häirib, võib too sellele reageerida repliigiga *Muu on mõisa laudas ~ Muu on mõisas, latri vahel* (*muu* 'lastekeeles lehm, veis').

Ah? – *Ahv* on puu otsas ~ *Ahvidest me ei räägi*.

Ei noh! – *Eino* on mu isa nimi jah.

Hääldukes on *ah* ja *ahv*, *ei noh* ja *eino* erinevus vaevu märgatav. Loomisvõtte põhineb sõna foneetilise kuju ja sisu ühtekuulumatusel.

4.2.2. Polüseemial rajanevate repliikide puhul lähtuvad dialoogipooled sisuliselt kandva sõna erinevatest tähendustest. Suhtlusreeglit rikub vastaja sellega, et mõtestab sama sõna tahtlikult mingis teises tähenduses.

Olen nõus. – *Missuguses?* (*nõu* 'anum' ja 'nõuanne, soovitus').

Palun! – *Palutakse kirikus* (*paluma* tähendused 'küsima' ja 'palvetama').

Kas kirik on sees? – *Ega kirik sisse kuku* (*kirik* tähendustes 'kirikulised' ja 'kirikuhoone').

Oled sa valmis? – *Ma olen juba ... aastat valmis* (*valmis* 'hakamas' ja 'valmis tehtud').

Sa oled sant inimene. – *Millal ma olen sinu käest kerjamas käinud* (*sant* 'halb, kehv' – *santima* 'kerjama').

4.2.3. Vastandtäheendusel põhinevate repliikide loomise võtte on analoogiline nendele repliikidele, mille aluseks on sõna mitmetähenduslikkus:

Kas teie pool kõik terved? – *Kes neid katki raius* (*antonüümid terve – katki*).

Lubage mulle väist. – *Ega ma ei keelä* (*antonüümid lubama – keelama*).

4.3. Soovitav kommunikatiivne efekt saavutatakse tegelasnimega, mille tähendus viitab pilkavalt või muul viisil konkreetsele nimekandjale. Keele- ja kujundkõne kasutamise kogemuse najal saame me sellistest repliikidest aru.

Loomisvõtte põhineb sõnaga tähistatava tavareferendi ja sõna kui tähejärjendi (pärisnimi) äravahetamisel eeldusega, et küsija tähelepanu on vaikimisi sõna tähendusel. Dialoogi seisukohalt rikutakse siin kvantiteedimaksiimi, st küsijale jäetakse seletamata, et referendi asemel mõeldakse hoopis tähejärjendit, mitte nime. Eesti tõrjevormelites eksponeeritakse tegelasnimesid siiski suhteliselt vähe.

Imelik! – Imelik on Tootsi koolivend.

Eks! – Eks on pulli nimi.

4.4. Tähenduseta sõnade kasutamine vastuse heakõla ja ütluse kui terviku rütmi eemärgil. Heakõla saavutatakse kas alg- või lõppriimi või korduvkõlaga.

Tere! – Tere, tripsu, vedrukella, karjaraksu, ragupilli!

Tere! – Tere, traastu, vaska praastu!

4.5. Sõna struktuuri kordusel põhinevad repliigid. Koomiline kontrast põhineb kahe samakõlalise või häälikuliselt lähedaste sõnaosise sisulisel ühitamatusel.

*Kas oled **üksi**? – Ei pole üksi, **püksid** on ka.*

*Kas **muidu** saab? – **Muidu** ei saa **muhkugi** pähe.*

*Ühe**korra** oli. – Sest juba tükk maad kahe**korra**.*

***Kelle** oma see on? – **Kellamehe** oma.*

***Kissi** tegi? – Sii, kellel **kissis** silmad.*

***Lollakas!** – Mis see **loll** seal **lakas** teeb?*

***Leibä!** – Kes **lei** pähhä?*

*Sa **pead!** – Pane **pea** **peale**.*

*Mis **uudist**? – **Uemad** seljas, vanad kodu ahju taga.*

4.6. Vastuse tuumidee tuuakse esile kujundiprojektsiooni kaudu. Vastuse ebatavaline koomiline vm motiiv antakse metafoorselt. Tekkiv kujund on vähemasti üllatuslik, kui mitte tegelikkuses võimatu.

Ma mõtlesin. – Kalkun ka mõtles, aga paljalt sittus.
See mu amet! – Vasika ristimine on su amet.
Kus mu koht on? – Sinu koht on kirikaias, kahe kivi vahel.
Mis sa ostsid? – Kolme kopika eest misasja, kahe eest ei kedagi.
Mis külas süüa anti? – Kuke kässi ja oina ossi.
Kus tere jäi? – Takka tulema. ~ Jäi ukse taha. ~ Jäi aia taha. ~
Jäi homseks.
Jõudu! – Pane ukse kõrvale nurka.
Kuidas elad? – Ihu ja hingega!

Mõistagi ei esine üks loomepõhimõte alati puhtal kujul, mõnikord on samasse vastusesse kaasatud õige mitu võtet korraga.

Vot saad! – Saad on vene keeli uiboaed (kõlaliselt ligilähedased on verbi *saama* 1. pööre ja venekeelne *сад* 'õunaaed, puuviljaaed').
Kas keegi vastu ka tuli? – Sitikad ja satikad ja lutikad ja täid
tulid mulle vastu ja vangutasid päid.
Hakkame minema! – Hakkame minema on ammugi läinud,
nüüd pole muud kui lähme.

Kirjeldatud tõrjevastuste mudelite eeskujul toimub tihti improviseerimine. Tuttava teksti malli järgi luuakse uusi ütlusi. Ilmekaks näiteks on rohked käekäigu, kellaküsimise vastusevariandid, mille hulgast on üpris raske eristada selgeid eraldiseisvaid üksusi.

5. TÕRJEVORMELITE SEOS FRASEOLOGISMIDE JA VANASÕNADEGA

Üks ja seesama struktuuriskeem võib esineda rahvaluule eri žanrides. Küsimuse-vastuse vorm lähendab tõrjevormelid vanasõnadele, eriti aga mõistatuste perifeeriasse kuuluvatele keerdküsimustele, lühendmõistatustele ja liitsõnamängudele (vt Voolaid 2005). Just dialoogiline mäng on see, mis on omane ka puändiga naljadele, selle vahega, et nalja puhul on nii küsija kui ka vastaja sama isik.

Et tõrjevormelite vastus on enamasti süntaktiline tervik, võib see esineda ka iseseisva üksuse – vanasõna või fraseoloogilise väljendina – kas muutumatul kujul või mõne fragmendi väljatõstena (vrd *mine Sibula sohu ja Kuhu lähed?* – *Sibula soo peale silda tege-ma*). Tõrjerepliikide paralleele vanasõnade ja fraseologismidena on üsna palju ja ilmselt polegi mõtet otsida tingimusi, millal üks või teine kujundituum transformeerub üheks või teiseks ja milline vorm on geneetiliselt esmane. Seda mõistagi juhul, kui suhtuda kujundi-tekkemehhanismidesse kui keeleomastesse nähtustesse, mida kollektiivse mälu tingimustes on võimalik rakendada mitmesugustes avaldumisvormides ja -rollides.

Näiteks väga lähedal seisavad tõrjerepliigilised kõnekäänud ja vanasõnad:

Oleks seal küüned, ta läheks puu otsa (ka EV 10356).

Oleks minu isa olema härra, siis oleksin mina noorhärra (ka EV 22150).

Kurat põrgus on vana (EV 4558: *Kurat on põrgus vana, inime-ne ei ole vana*).

Häbiga saab läbi (EV 1701: *Häbiga saab läbi, aga kui tuleb surmatõbi, siis ei aita ükski*).

Ega-algulised kõnekäänud, mida eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis on rohkesti, on just sellised, mida kasutatakse nii fraseologismide kui ka tõrjerepliikidena ja millel on sageli ka vanasõnaline paralleel.

Ega ta nii hull ole, kui ta hall on võib olla fraseologism tähenduses 'asi ei ole nii halb, kui esialgu paistab': *ega tu asi nii hull ei olegi nigu ta hall välla näeb*, tõrjerepliigi vastus: *Hull!* – *Ega ma nii hull ei ole kui ma hall olen* ja vanasõna, kui subjektiks on *hunt*: *Ega hunt nii hull ole, kui ta hall on* (EV 1594).

Ega ta jänes ei ole on fraseologism millegi kohta, millega pole kiiret, millega võib viivitada: *ega ta jänes ole – sellega on aega küll*, vanasõna *Ega kodu jänes ole, et iest ärä juokseb* (EV 3957), *Ega töö jänes ole, et eest ära jookseb* (EV 12416). Erinevus on vaid selles, et vanasõnades on subjekt *töö*, *kodu* konkretiseeritud, fraseologismis mitte.

Fraseologismidena käibivad ka:

ega sa suhkrust ~ soolast ole;

ega ta hobust ega härja maksa;

ega ta aia äärest korjatud ei ole;

ega ta tahmane ei ole (vrd Ei taha! – Ega ta tahmane ole, Miks sa seda ei söö, ega see tahmane ei ole?).

Kuigi traditsioonilised tõrjevormelid on üsna püsivad, leiavad neiski aset teisenemised, muutused, nad uuenevad ja ajakohastuvad. Ütlused võivad varieeruda vastavalt ajastule.

Palun! – Palutakse kirikus.

Nagemist! – Nagemist saab silmakliinikust.

Luba! – Luba saab miilitsaosakonnast.

Klassikalises folklooris on tõrjevormelid polüfunktsionaalsed, ühelt poolt poeetilisest ja kognitiivsest küljest ning teiselt poolt usundilisest küljest. Poeetilisuse ja rituaalsuse seotus tuleneb klassikalise rahvaluule sünkretismist. Paljude tõrjevormelite, nt soovide, sõimuvormelite maagiline funktsioon on asendunud retoorilise või fraseoloogilise funktsiooniga.

Tere õhtast ja jõudu tööle! – Kuidas see sul tuli meele?

Jõudu! – Jõuan ilma sinu haukumatagi. ~ Kes teeb, see jõuab, kes mööda läeb, pidagu lõuad!

Tere jõudu! – Vastu lõugu!

Jätku! – Jätku kohast läheb ju katti! ~ Mine pakku!

Jätku leiba! – Kui üle jääb, siis jätame. ~ Leiba jätkub niigi. ~ Pane jätk otsa!

Jätku leivale! – Jätka omale köis ümber kaela!

Jätku tööle! – Paik oo param kui jätk!

6. TÕRJEVORMELITE TÜPOLOOGIAST JA SISULIS-TEMAATILISEST JAGUNEMISEST

6.1. Tüpoloogiliselt moodustavad tõrjevormelid sageli suuri sarnase struktuuriga sisulähedasi kobaraid. Sellistes tõrjerepliikides on

tähenduskomponentide seos vahel tugevasti nõrgenenud või siis on sellist seost üldse võimatu tuvastada. Suuri seotud kogumeid moodustavad eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis vastused küsimustele *Mis kell on?* (474 üleskirjutust), *Kuidas käsi käib?* (194), *Mis su nimi on?* (107), *Kui vana sa oled?* (45), *Kust ~ kust vallast sa pärit oled?* (27), *Kuhu lähed ~ Kus käisid?* (42) ütle-alguliselised tõrjed (60).

Näiteks tõrjevormeli *Kuidas käsi käib?* – Ühest käisest sisse, teisest välja küsimuses vahelduvad *käsi*, *käbarad*, *käpsud*, *pats* ja *verbid* *käib*, *lökkab*, *luusib* (*Kuidas käbarad käivad? Kuda pats käib? Kudas siis pats lökkab? Kuidas pats luusib? Kuidas käpsud käivad?*); vastuses varieeruvad *käis*, *varrukas* ja *tasku*; käe liikumist iseloomustatakse mitte ainult varruka suhtes, vaid üldisemalt nii ruumiliselt (*üles* – *alla*, *eest* – *tahapoole*, *siit* – *sinnapoole*, *külge* *mööda*, *üksipidi*) kui ka ajaliselt (*surma poole*).

Kuda käsi käib? – *Noh, ikke surma puole, pulma puole põle juttugi! Ikka käisest läbi.* ~ *Käsi käib ikke varusest läbi, sisse ja välla jälle.* ~ *Varrukast sisse ja teisest välla.* ~ *Varrukast sisse ja välja.* ~ *Ütest käisse otsast sissä, tõesest otsast vällä.* ~ *Ikka varrusest läbi, kindast välja.* ~ *Käiksest sisse, teisest välja.* ~ *Käisesse ja välja.* ~ *Käisest sissä ja käisest vällä.* ~ *Käisest sissi, tõisest vällä, mis üle jääb, lääb kindase.* ~ *Käsi käib käisest läbi.* ~ *Niisama, käiksese ja välja.* ~ *Läbi kuuekäise.* ~ *Käbalad keivad läbi käise.* ~ *Eks ikka käisesse.* ~ *Käsi käib varrukasse.* ~ *Ikka käisest läbi, tükk maad jääb paljaks ka.* ~ *Käisesuust sisse, varrukasuust välja.* ~ *Läbi käise.* ~ *Läbi varruka.* ~ *No äks ta käi läbi käise edasi ikka.* ~ *Taa ütest käisest tulõ sisse, tõösõst lätt vällä, tagunavara jää ei kohegi.* ~ *Käib nagu käsi käisesse.*

Kuidas käbarad käivad? – *Ülevaalt alla.* ~ *Ikka siit sinnapoole.* ~ *Ikka eest tahapoole.* ~ *Ikka üksipidi.* ~ *Käsi käib külge mööda.* ~ *Kui kaugele sool omal läind siis on?*

Kuidas käsi käib? – *Käsi äi käi, jalad käivad.* ~ *Eks ta läheb sõnna, kus jalad viivad.*

Kuidas käsi käib? – *Teise taskust oma tasku.*

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis leidus ka üks riimile rajatud vastus: *Kuidas käib su käsi?* – *Viletsus ei väsi.*

Huvitav on see, et vastuse sisuline tuum võib mõnikord asuda ka küsimuse kohale:

*Kuidas käsi käib? – Nõnda, kuidas **kusi jookseb**.*

*Kudas **kusi jookseb** ~ käib ~ kargab? (10 üleskirjutust) – Nigu niksist. ~ Käib nigu kõrisep. ~ Kaarin, kaarin. ~ Teise reie pealt.*

Mahukate ja variantiderohkete tõrjekobarate kõrval on suur hulk väikese leksikaalse varieerumisega ja väheste üleskirjutustega repliike.

Paras! – Su esimene poeg on varas. ~ Valge hobuse varas. ~ Sinu poeg on valge hobuse varas. ~ Sitapoti varas.

Mis sa keedad? – Kellaleent. ~ Kellalient, sippukad sies. ~ Kellaliimi. ~ Kellakõrti.

6.2. Üldiselt tiirleb tõrjevormelite temaatika igapäevase elu ümber. Nimetatagu enimlevinuid:

- mitmesugused pärimised (*Mis sa teed? Kuhu lähed? ~ Kus sa käisid? Mis sa ostsid? Mis maksab?, Miks sa tulid? ~ Mis sul asja?,* nime- ja päritoluküsimuste tõrjed);
- üleküsimised tähelepanematusesse tõttu (*Mis? Mida? Kuda?*);
- söömisega seotud repliigid (*Mis sa sööd ~ Sõid?, Mis külas süüa anti? Mis süüa saab?*);
- viisakusküsimuste ja soovide vastused (jätku-soovi tõrjed, tänamise, teretamise, vabandamise tõrjed, kuidas elu läheb-tõrjed, sinatamise, härratamise-prouatamise tõrjed);
- millegi saamisega seotud tõrjed (luba-, anna-, palun-tõrjed);
- süüdistuste, etteheidete, valetamise, petmisega seotud tõrjed;
- rahulolematuse ja pahurusega seotud tõrjed;
- sundimise, käskimise, käsutamise, ähvardamise tõrjed;
- keelamise ja keeldumise tõrjed, protestimise, vastuvaidlemise tõrjed;
- kurtmise ja kahetsemise tõrjed;
- kutsumise ja äraajamise tõrjed;
- noomimise, riidlemise, näägutamise, parastamise, sõimutõrjed.

Pareeriva vastuse eesmärk suhtluses on pöörata naljaks või mahendada näiteks hädaldamist, kurtmist, ebaviisakust, näidata võimatuna näiva asja võimalikkust, ka osatada, pilgata küsijat või lihtsalt põigelda vastusest kõrvale. Vastused on tihedalt seotud elukeskkonnaga, oma ajastu kultuurilise olustiku ja argipäevaga. Olustikku tundmata ei pruugi me tänapäeval alati vastuse iva mõistagi, see võib jääda arusaamatuks, muhe sisu mõistmata:

Olen vihane. – Vihast saab hea õlle, pahast saab hea piibu.

Mul on vaja! – Vaja pandas saina (vai 'kiil').

Sa oled üks va kohmakas koa. – Siis sööme ta ää, kui ta kohmakas on (kohmakas 'karask').

Nagu eespool öeldud, on tõrjevormelite vastus üsna tugevalt orienteeritud naljale, koomilisele, paroodiale. Vastuste sisuline kvaliteet on üldiselt positiivne, kuigi vahel ei ole tõlgendus ainult vaimukas ja heatahtlik – esineb üsna tigedaid ning valusalt pilavaid ja pilkavaid tekste.

Kust vallast sa põhku saad? 'kust sa pärit oled'? – Sealt, kus sinu ema lüpsilehmaks on.

Kas krapiga siga nägid? – Taga jäi tulema, sinu emaga purelema (kui teretamata jäetakse).

Lõpetuseks esitan arvukamalt esindatud temaatilisi tõrjekogumeid. Siinjuures on asjakohane märkida, et tavaliselt läbib mingi teema paljusid vormilisi alaliike ja hõlmab mitmeid tekkemehhanisme. Prototüüpne tõrjeütluse vormitüüp on tõenäoliselt esitatud küsisõnaga algav küsimus – absurdse sisuga vastus.

Pärimise, küsimise tõrjevormelieid

Mis asi sii on? – Asi on püksis.

Mis need on? – Taadi taelaraasukesed.

Mis see on? – See, mis sina ei tea ega sinu nina ei vea.

Missa teed? – Küsijale persepulka. ~ Ühte ja teist, teist ikka rohkem. ~ Aitan neid, kel midagi teha ei ole. ~ Viidan aega ja teen tegemist!

Mis sa tahad? – Seda, mis sa annad.

Kost sa ta saie? – Säält, kon oll. – Kos ta oll? – Sääl, kost ma ta saie.

Kust sa selle asja said? – Kust kuningas kulla sai?

Kas töid? – Sitapotiga võid.

Mis sa ostsid? – Kolme kopika eest misasja, kahe eest ei kedagi.

Mis maksab? – Raha ja viis kopikut. ~ Kaheksa keskmist karjapoissi. ~ Sada rubla ja saunapalgid. ~ Viis vana, kuus kõva ja seitse seukest siga ku sina. ~ Üheksa ütlemata ja kümme küsimata raha. ~ Kats nakla kanasitta. ~ Kubu õlgi ja kuus kuldraha. ~ Külimit kitsiupe, vakk vanalambapabunit.

Mis sa massat? – Kui ära koolõ, sis saat massa, kopso ja süäme-soone.

Mis sa poest tooma lähed? – Rõõmurohtu, lustipulverd ja armastuse tilkasi.

Söömisega seotud tõrjevormeleid

Mis sa keedad? – Kellalient, sippukad sies.

Mis sa sööd? ~ Mis süüa saab? ~ Mis külas süüa anti? – Kuke kassi ja oina ossi. ~ Sain ikka põialt vasta. ~ Seasitta ja sibulaid, lambapaska ja pabulaid. ~ Haput piima ja pikki õlgi. ~ Ma süü suuri huuli, paksa põski. ~ Persest sooli! ~ Noori hiiri ja värskeid kartuleid.

Mis täna karduli kõrva saab? – Kõru peast kõrva!

Soovitõrjevormeleid

Jätku leiba! – Kaks kapp jätkamise eest, aga teras olgu sinu oma poolt. ~ Kui jääb, siis jätame, ja kui ei jää, siis ei jäta ivagi. ~ Täkk läks teiba! ~ Jätka omale köis ümber kaela! ~ Leiba jätkub niigi. ~ Pane jätk otsa.

Jätku! – Jätkukohast läheb katki!

Kuhugi minemisega, kusagil käimisega seotud tõrjevormeleid

Mis sul asja? – Arule asja, kurule kosja.

Mis sa tulid meile? – Muidu! – Meie muidu läks härjaga metsa. ~ Muidu tulin! – Kus muidu kott on? – Jäi taha tulema!

Mis sul oli? – Hea põli.

Kuhu lähed? – Üte paika, vanna aita. ~ Ennäe pärimist, nagu ma ise ei tea. ~ Sinna, kuhu jalad viivad. ~ Oma nina järel. ~ Kuhu nina viib. ~ Nina järel. ~ Kohe nõna iin lätt. ~ Sinna,

kuhu sina ei tea ega sinu nina sinna ei vea. ~ Taivaliina laadale. ~ Mehele. ~ Pudelisse. ~ Lolliks. ~ Vastutuult lolliks. ~ Petseri turule. ~ Sibula soo peale silda tegema. ~ Kuu peale kurke soolama. ~ Koera perse kooku tegema. ~ Sõnni saba alla, kui soovid, sõida kaasa. ~ Kuud tõrvama. ~ Tee ees, kus ma lähen, tee taga, kust ma tulen, tee keskel, kus ma käin. ~ Piiritale ja Kosele. ~ Üleaia Antsule ja teise pere Tõntsule.

Koes te pistate? – Sõnna pistame, koes sool täadmist pole.

Kus sa käisid? – Sää!l, kus sina ei tea. ~ Tatimasina vända pääl. ~ Askelt ajamas. ~ Sää!l, kus sündis käia. ~ Kõlbavas kohas. ~ Käisin ilma ääri peale löömas. ~ Käki veske pääl. ~ Siinpool Sippa ja sealpool Seppa, Kodara külas ja Põia peres. ~ Ühes kohas, vanas aidas, seal, kus roti rooga sööva ja tondid uluvad.

Kuhu? – Kuke suhu, seal saan homme uue muhu.

Kuhu tee viib? – Tee ei vii, jalad viivad.

Kus? – Kusikülas.

Kust sina siia said? – Kukkusin kukilt.

Kust? – Kuke suust. ~ Pudeliga peldikust. ~ Vastu ust.

Kust tuled? – Seal, kuhu läksin.

Kus sa olid? – Metsas, kännu otsas.

Kas sa kiriku ei lähe? – Millal kirik meil on käinud.

KOKKUVÕTTEKS

Eesti tõrjevormeleid on seni põgusalt kirjeldatud teiste folkloori lühivormide hulgas (Krikmann 1997) ja ühes kirjutises (Baran 1997). Tõrjevormelid eristuvad teistest kõnekäänuliikidest oma selge dialoogilise struktuuri poolest. Seetõttu on neil mõningaid ühisjooni mõistatustega, eriti selle perifeerse osa – keerdküsimuste, lühendmõistatuste ja liitsõnamängudega.

Tõrjevormelite üsna suur hulk ja konkreetse repliigi variantide ning redaktsioonide rohkus eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis viitab nende populaarsusele. Kui palju on eesti keeles tõrjevormeleid, selle kohta täpsed andmed puuduvad. Anneli Baran

on nimetanud arvu 3000 (Baran 1997: 12). Mõned tõrjevormelite alaliigid, nagu riimilised ja *üttele*-repliigid, on üsna vabalt impoviseeritavad ja nende hulka ei olegi võimalik täpselt fikseerida. Tõrjevormelite ülesanne ei ole niivõrd kõne retooriline illestamine, kuivõrd pragmaatiline – kommunikatsioonis oma suhtumise väljendamine.

KIRJANDUS

- Baran, Anneli 1997. Tõrjevormelid e *reparteed* e naljakad vastused. Hiimäe, Mall & Oras, Janika (toim). *Maa ja ilm*. Pro Folkloristika 5. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 12–16.
- EKG 1993 = Erelt, Mati & Kasik, Reet & Metslang, Helle & Rajandi, Henno & Ross, Kristiina & Saari, Henn & Tael, Kaja & Vare, Silvi. *Eesti keele grammatika 2: Süntaks*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EV = *Eesti vanasõnad: Andmebaas* (<http://www.folklore.ee/rl/date/robotid/leht1.html> – 7. juuli 2007).
- Grice, Paul 1991. *Studies in the Way of Words*. Cambridge & Massachusetts & London: Harvard University Press.
- Justkui 1998–2005 = Baran, Anneli & Hussar, Anne & Õim, Asta & Õim, Katre (koost). *Justkui: Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas* (<http://www.folklore.ee/justkui> – 7. juuli 2007).
- Krikmann, Arvo 1997. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse 1: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (vt ka <http://www.folklore.ee/~kriku/LEX/KATUS.HTM> – 7. juuli 2007).
- Laugaste, Eduard 1975. *Eesti rahvaluule*. Tallinn: Valgus.
- Voolaid, Piret 2005. *Eesti mõistatuste perifeerne aines: Elektroonilised andmebaasid internetis: Magistritöö*. Tartu: Tartu Ülikool (vt ka <http://www.utlib.ee/ekollekt/diss/mag/2005/b17384205/voolaid.pdf> – 7. juuli 2007).

Summary

PROTECTIVE FORMULAS AS A SUBCATEGORY OF ESTONIAN KÕNEKÄÄND-PHRASES

Protective formulas in the Estonian tradition have not been described at greater length so far. They can be distinguished from other types of phrases with their clear dialogic structure. This is why they share

some common features with riddles, especially conundrums, abbreviated riddles and compound word games. The relatively large number of protective formulas and the variants and redactions of specific utterances in the Database of Estonian Phrases is suggestive of their popularity. The task of protective formula is not the rhetorical embellishment of speech but is rather pragmatic: the expression of one's attitude in communication. The article discusses the nature, pragmatics and structure of protective formulas, with an emphasis on the formation mechanisms of magico-protective utterances.